

MANUFAKTÚRÁK MAGYARORSZÁGON AZ 1780-AS ÉVEKBEN ÉS AZ IPARI TÁJKÉP FORMÁLÁSA

NÉMETH GYÖRGYI

A történeti szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint az 1780-as években kezdődött Angliában az ipari forradalom.* A magyar ipar történetében azonban az 1780-as évek a manufaktúrák virágzásának a korszaka. Még a 19. század első felében is a manufaktúrák, s nem a gyárak jellemezték a magyar ipart. De ipari termelés nem csak a manufaktúrákban folyt, hanem – a háziipar különféle formáinak fennmaradása mellett – a céhekben is. A Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottsága 1972 óta egyre nagyobb sikerrel szervez szimpóziumokat a céhek történetéről a külföld figyelmét is felkeltve.

A miskolci Herman Ottó Múzeum e példa nyomán határozta el, hogy konferenciát rendez a magyarországi manufaktúrák történetéről. Az 1989-ben megtartott konferencián sok megoldásra váró kérdés merült föl a manufaktúrákkal kapcsolatban. Elsőként az, hogyan határozható meg helyesen a manufaktúra fogalma a magyar gazdaságtörténetben. Ha a céh, manufaktúra, gyár egymásutániságára alapozott marxi modellből indulunk ki, vulgarizáljuk ipari fejlődésünket. Másrészt annak ellenére, hogy a manufaktúra, mint üzemi forma nem kapcsolható kizárólagosan egy társadalmi formációhoz, nem beszélhetünk manufaktúrákról az ókortól a középkoron át napjainkig mindenfajta korlátozás nélkül.¹

Azután a különböző iparágak által felvetett problémákba ütköztünk. A manufaktúrák a textiliparban jelentek meg először, s a manufaktúra jellemző vonásait ennek az iparágaknak a tanulmányozása során állapították meg. De hogyan alkalmazhatók ezek a kritériumok a vaskohók, hámorok, üveghuták és papírmalmok esetében a 18. század végén?² Miért nem említik soha a bányákat és a nyomdákat manufaktúráként, holott megfelelnek a szükséges követelményeknek?³ De nehézségeink támadtak még azokban az iparágakban is – itt mindenekelőtt a textil- és a bőriparra gondolok –, amelyekben a manufaktúra klasszikus formái fordulnak elő. Ugyanis néhány céhben és a háziipar egyes területein a termelés a feudális szint fölé emelkedett, miközben e műhelyeket nem lehetett a manufaktúrák közé sorolni.⁴

1. *Heckenast Gusztáv*: Elnöki zárzó. *Manufaktúrák Magyarországon I. Kiegészítő kötet*. Miskolc, 1991. (a továbbiakban: *Heckenast* 1991.) 166–167.
2. *Németh Györgyi*: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúra-tabellákon. *Manufaktúrák Magyarországon I.* Miskolc, 1989. (a továbbiakban *Németh* 1989.) 7–8.
3. *Endrei Walter*: Textilmanufaktúrák a Magyarországgal szomszédos államokban. *Manufaktúrák Magyarországon I.* Kiegészítő kötet. Miskolc, 1991. (a továbbiakban *Endrei* 1991.) 59.
4. *Németh* 1989. 19–22, 25–26.

* A tanulmány előadás formájában elhangzott 1990. szeptember 7-én Brüsszelben, az ipari örökség védelméről rendezett 7-ik nemzetközi kongresszuson.

Végül az látszott az egyetlen megoldásnak, ha nem ragaszkodunk mereven a manufaktúra fogalmának meghatározásához és mindenáron való alkalmazásához, inkább a munkamegosztáson alapuló piacra termelés valamennyi formájának kutatására fordítjuk figyelmünket.⁵

A konferencia tematikája „Technológia, munkaszervezés és az ipari tájkép formálása” hasznos szempontot nyújt a feudális szintet meghaladó ipari termelés vizsgálatához az 1780-as években. Sajnos csak a vaskohászat, a textil-, a papír- és az üvegyipar elemzésére nyílik lehetőségünk a konferencia célkitűzéseinek szem előtt tartásával, mivel a levéltári források nem tartalmaznak elegendő anyagot a bőr-, a vegyi, a mezőgazdasági és más, kisebb iparágak tanulmányozásához. Ipartörténeti monográfiáink is csak a textilmanufaktúrák, a vaskohászat, a papír- és az üvegtüszítés történetét dolgozták fel.⁶

Rátérve az egyes iparágakra elsőként a textilipart vizsgáljuk, minthogy a manufaktúra klasszikus típusa ebben az iparágban jelent meg először. Magyarországon II. József uralkodásának idején körülbelül 40 textilmanufaktúra volt.⁷ Az ezekben alkalmazott technológia vegyes képet mutat. A fonás és a szövés kézi erővel végzett munka maradt, de ismerték és használták a modern gépeket is.⁸ Például Rausch pamutmanufaktúrájában drága holland mángorló volt,⁹ a tallósi dologházban azt tervezték, hogy cérnázót vásárolnak,¹⁰ Gácsott – ahol már korán bevezették a flanelnyomást – két posztóprést is találunk.¹¹ Néhány posztómanufaktúra saját ványolómalommal rendelkezett, mások – Esztergomban és Györszigeten – még csak ebben az időszakban gondoltak ilyen építésére.¹² Az óbudai selyemfilatóriumot európai színvonalon szerelték fel, de a tervezésbe csúszott technikai hibák következtében néhány éven belül fel kellett hagynia a termeléssel.¹³ Az egyik selyemmanufaktúra tulajdonosa, Höpfinger, új gépeket szeretett volna beállítani – sikertelenül.¹⁴ Azok a műhelyek, amelyekben a termelés feltehetően a feudális szint fölé emelkedett, szintén szeretnék volna technikai viszonyaikat javítani.¹⁵ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy bár a magyarországi textilmanufaktúrákban alkalmazott technológia korántsem éri el az angliai szintet, mégsem tekinthető teljesen elmaradottnak.

A munkaszervezés szinte minden textilmanufaktúrában nehéz feladatnak bizonyult, mivel nem volt elegendő munkaerő. Mindenekelőtt fonókra lett volna nagy számban szükség Sasváron, Mosonban, Esztergombán, valamint Bakaly és Rausch

5. *Faragó Tamás*: Hozzászólás. Manufaktúrák Magyarországon I. Kiegészítő kötet. Miskolc, 1991. 122.

6. *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest, 1969. (a továbbiakban: *Endrei 1969.*); *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig (Kézirat); *Bogdán István*: A magyarországi papírripar története (1530–1900). Budapest, 1963. (a továbbiakban *Bogdán 1963.*); *Veres László*: Magyarország 17–19. századi parasztúvegei (Kézirat).

7. *Endrei 1969.* 235–238; *Németh 1989.* 14.

8. *Endrei 1969.* 102–108.

9. *Uo.* 103.

10. *Uo.* 106.

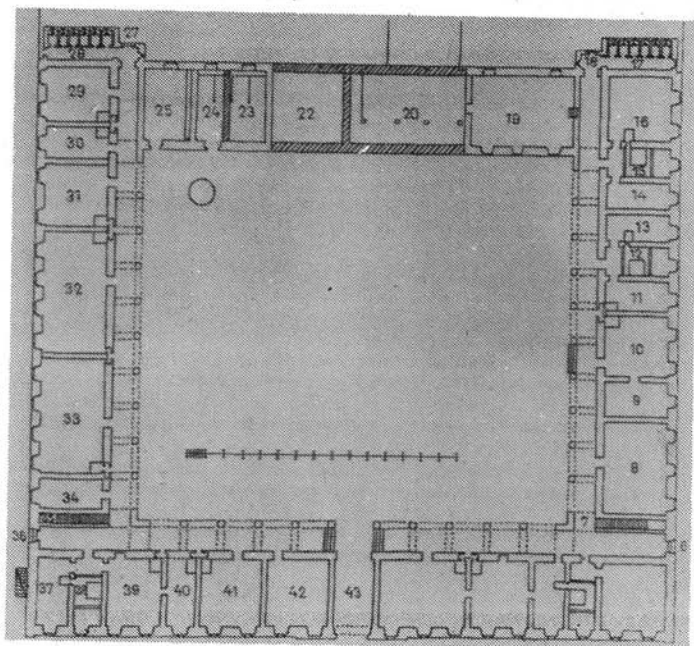
11. *Uo.* 107.

12. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) C. 64. Departamentum commerciale. (a továbbiakban: *Dep. commerc.*) 1786. No. 25A. pos. 54.; 1787. No. 17. pos. 66.; 1788. No. 82. pos. 19.

13. *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi iparfejlődés az 1760-as évektől 1790-ig. Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. (a továbbiakban: *Heckenast 1989.*) 1009.

14. OL. C. 64. *Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 94.; 1787. No. 17. pos. 87.

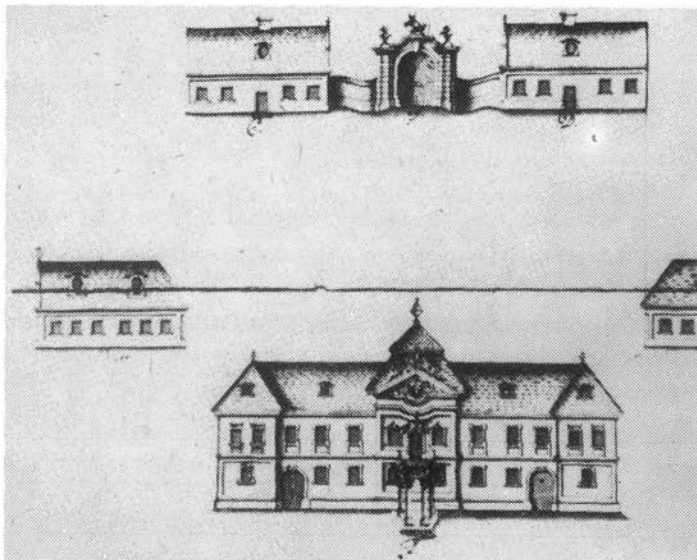
15. OL. C. 64. *Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 57.; 1788. No. 82. pos. 19.

1. kép. Az apatini posztómanufaktúra alaprajza, 1786

2. kép. Az egykori óbudai selyemgombolyító ma

3. kép. Az óbudai Zichy-kastély 1775 körül,
amikor a Beywinckler és Höpfinger-féle manufaktúra működött benne

4. kép. Az óbudai Zichy-kastély az 1960-as években

manufaktúráiban.¹⁶ De a fonóhiány nem magyar jellegzetesség, hanem korjelenség.¹⁷ Az inasok – valójában a gyermekmunkások – hiányoztak Valero, Ament, Lehner, Bogner, Beywinckler, Leimer, Herzog és Limmer selyemmanufaktúráiból.¹⁸ Részt azért, hogy növeljék a szakmunkások számát, részint azért, hogy jó minőségű, piacképes árukat termeljenek, néhány manufaktúra – a gácsi és a hatvani posztómanufaktúra, az óbudai filatórium és más selyemmanufaktúrák – külföldi mesterekre igyekezett szert tenni.¹⁹

Fonógépek hiányában olyan sok fonó kellett a manufaktúrák számára szükséges fonalmennyiség előállításához, hogy nem lehetett őket egy épületben foglalkoztatni, így többnyire saját házaikban dolgoztak. Sasvár 6000 munkásából több mint 5000 volt a fonó. De a munkafolyamat egyéb fázisai – válogatás, szövés, nyomás, kikészítés – általában egy épületben koncentráltak,²⁰ amelynek korai típusa az apatini posztómanufaktúra vezlatán látható (1. kép). A műhelyeket egy zárt négyszög oldalai mentén helyezték el egyrészt azért, hogy a munkához biztosítható legyen a természetes fény, másrészt azért, hogy az áttekinthetőség révén erősítsék a munkafegyelmet. Az utóbbi cél szem előtt tartásával épült meg az óbudai gombolyító is, de ellipszis formában (2. kép), két katlansorát pedig folyosó választotta el.²¹ Néha olyan épületekben helyezték el a manufaktúrákat, amelyek eredetileg más célra készültek. A kamara az óbudai Zichy-kastélyt adta bérbe Beywinckler és Höpfinger selyemmanufaktúrájának (3. kép). A főépület szobái irodaként és lakásként funkcionáltak, a munka a kerti házban folyt.²² A gombolyító és a Zichy-kastély épülete mind a mai napig fennmaradt (4. kép). Egyes manufaktúrák – így például Rubini, Limmer és Strasser manufaktúrái – egyáltalán nem rendelkeztek megfelelő épülettel.²³ Fegyelmet érdemel, hogy az új manufaktúra-épületeket gyakran a településen kívül vagy tőle távol emelték – lásd Apatin, Óbuda és Temesvár –, ha alapítójuk a kamara vagy a polgárság valamely tagja volt. Ennek egyedül az volt az oka, hogy a munkásokat szigorú munkafegyelemre akarták nevelni.²⁴ A manufaktúrák fejlődését nagyban hátráltatta az utak nyomorúságos állapota, amint az Sasvár és Keszthely panaszáiban olvasható. Új utak építését és a régiék javítását kéri.²⁵

A magyarországi vaskohászat történetében a 18. század második fele különösen fontos időszak.²⁶ Általánosan elterjedt a vasolvasztás indirekt módszere,²⁷ s a 150 magyarországi vasműben az 1780-as évek közepén 22 nagyolvasztó működött.²⁸ Csak az

16. OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 28, 56, 66.; 1788. No. 82. pos. 19, 49.

17. *Endrei* 1969. 27.

18. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 19.; 1787. No. 17. pos. 86.

19. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 14, 46, 61, 94, 117.; 1787. No. 17. pos. 6, 30, 86.; *Endrei* 1969. 25.

20. *Endrei* 1969. 88.

21. *Uo.* 123–126.

22. *Uo.* 127.

23. OL. C. 43. Acta secundum referentes (a továbbiakban: Acta sec. ref.) 1781. Nic. Skerlecz. No. 71. pos. 26.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 70.; 1787. No. 17. pos. 6, 86.

24. *Endrei* 1969. 45.

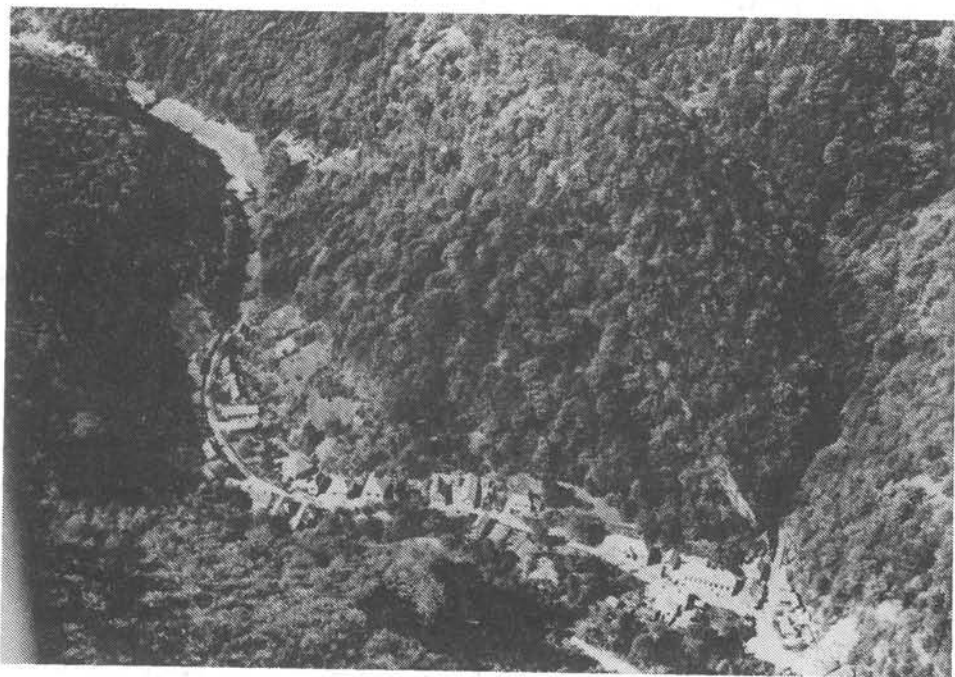
25. *Uo.* 44.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 44.; 1788. No. 82. pos. 43.

26. *Heckenast* 1989. 1000.

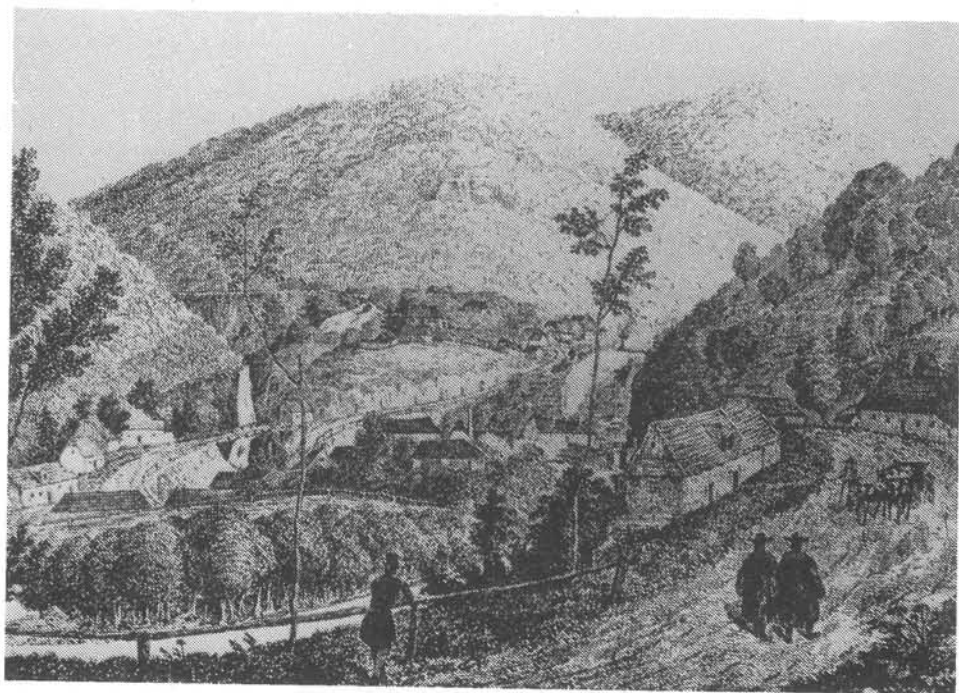
27. *Heckenast Gusztáv*: Magyarország vastermelése II. József korában. Századok 5–6. szám Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Heckenast* 1986.) 1090.

28. *Heckenast Gusztáv*: Magyarország vasércbányászata és vastermelése 1526-tól a 18. század végéig. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. Miskolc, 1987. (a továbbiakban: *Heckenast* 1987.) 155.

5. kép. Ómassa légifelvételen az 1970-es években

6. kép. Hámor község látképe 1846-ból

1780 és 1790 közötti évtizedben 7 új nagyolvasztó épült Rimabrézón, Toplicán, Rhónicon, Pohorellán, Tiszolcon és Nagyrócén.²⁹ De a nagyolvasztókat továbbra is faszénnel fűtötték. Kudarcba fulladt a kőszéntüzelés bevezetésére irányuló minden kísérlet, mint ahogy az acélgyártás helyes módszerét sem sikerült megtalálni.³⁰ Bár nem mondhatjuk, hogy a nagyolvasztók manufaktúrák voltak, valójában ugyanazt a szerepet töltötték be a termelés és a munkaszervezés területén a vaskohászatban, mint a manufaktúrák a textiliparban.³¹

Az új technológia hatására megnőtt a munkások száma. Míg Vaskoh vasművében csak 6 legényt találunk 1788-ban,³² a kislódi nagyolvasztónál 27-47 embert foglalkoztattak.³³ Az indirekt eljárás alkalmazása következtében az új nagyolvasztók köré emelt hámorokban sokféle munka várt a munkásokra.³⁴ Iglón a munkások családtagjait is a munkások közé sorolták, mivel besegítettek a munkába.³⁵ Selesztó, Igló és Kislód nagyolvasztóinak fejlesztéséhez nagy szükség volt külföldi munkásokra,³⁶ mivel ebben a korban Magyarországon az új technikai eljárások bevezetésének és elterjesztésének szinte kizárólagos módja az volt, hogy külföldi szakmunkásokat hívtak az országba.³⁷

Jól megfigyelhető Miskolc környékén, hogyan változtatta meg a tájképet az indirekt eljárás elterjedése. Miután jó minőségű vasat talált a Bükk hegységben, *Fazola Henrik* nagyolvasztót létesített a Garadna-pataknál 1772-ben, vizsgált korszakunknál valamivel korábban. Három hámort is építettek innen két óra járásnyira, a Szinva-pataknál.³⁸ A nagyolvasztó és a hámorok építésével párhuzamosan készültek köréjük a faházak a munkások és családtagjaik számára. A nagyolvasztó melletti települést Ómassának, a hámorok mellett Hámornak nevezték el.³⁹ Mindkét falu lakott még ma is, de a nagyolvasztó és a hámorok eltűntek (5-6. kép), bár a nagyolvasztó köveit beépítették az ómassai iskola épületébe.⁴⁰

A 18. században egyre több üveghutát alapítottak Magyarországon, mivel az üveg-nemük használata divattossá vált. De jelenlegi tudásunk alapján nem lehet biztonsággal eldönteni, melyek tekinthetők ezek közül manufaktúráknak az 1780-as években.⁴¹ A manufaktúra-tabellák elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy talán Hárságy, Bél, Bakócz, Hosszúhetény, Csehbánya, Úrkút és Lókút üveghutái lehettek manufaktúrák.⁴² Mások határozottan állítják, hogy a parádi üveghuta volt az.⁴³ Így ez a kérdés egyelőre megoldatlan marad. Az viszont bizonyos, hogy az üveget mindenütt

29. *Heckenast* 1986. 1090.

30. *Uo.* 1090.

31. *Uo.* 1092.

32. *OL. C. 64. Dep. commerc.* 1788. No. 82. pos. 44.

33. *OL. C. 64. Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 91.; 1787. No. 17. pos. 83.; 1788. No. 82. pos. 48.

34. *Heckenast* 1986. 1089.

35. *Ol. C. 64. Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 59.

36. *OL. C. 43. Acta sec. ref.* 1781. *Nic. Skerlecz.* No. 71. pos. 68.; *OL. C. 64. Dep. commerc.* 1786. No. 25A. pos. 59, 91. 1787. No. 17. pos. 83.; 1788. No. 82. pos. 48.

37. *Heckenast Gusztáv:* Magyarország nem magyar iparos népeisége a 18. században (Kézirat).

38. *Soós Imre-Kiszely Gyula-Zádor Tibor:* Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770-1960). Miskolc, 1960. 12, 15.

39. *Uo.* 13, 16.

40. *Uo.* 13.

41. *Heckenast* 1989. 1013.

42. *Németh* 1989. 31.

43. *Kovács Béla:* XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimréren. Az egeri múzeum évkönyve VI. Eger, 1969. (a továbbiakban: *Kovács* 1969.) 205.; *Takács Béla:* Parádi üvegművészet. Budapest, 1970. 22-31.

7. kép. A Mátraszentimrén feltárt üveghuta kemencéjének belső tere

fazekasház s a vizsgált időszaktól fogva festőház és köszörülő műhely vette körül. Mellettük sorakoztak a mester és a hutamunkások házai, valamint az istállók, csürök és raktárak.⁵² Ezek a települések sokszor még ma is létező falvakká alakultak, melyek megőrizték nevükben – Szuhahuta, Fiskálishuta, Ótházhuta – az okot, amiért létrejöttek.⁵³ Természetesen az üvegekészítés nemcsak az 1780-as években járt együtt új települések alapításával.

Az üvegekészítés sajátos vonása, hogy a huták abbahagyták működésüket, ha a környéken elfogyott a fa, mert olcsóbb volt új hutát építeni, mint messzi földről szállí-

modern eljárással – fúvással formázták, bár néha a formába fúvást alkalmazták.⁴⁴ Új díszítési módokat – mint például színezés, metszés, vésés – is bevezettek.⁴⁵ Az üvegermékek köre szélesedett, a század végén a legnépszerűbb a táblaüveg volt. Ezért emelték a kemencék számát háromról négyre Újhután, Regécen, Parádon, a Bakony és Erdély üveghutáiban.⁴⁶

A legtöbb üveghutában kétszer annyi munkás dolgozott az 1780-as években, mint azt megelőzően. Míg korábban 5, most 10 munkást alkalmaztak egy-egy üveghutánál,⁴⁷ ahol sokféle munkát kellett végezniük.⁴⁸ De a szakmunkások hiánya állandó problémát jelentett többek között Hután, Füzéren, Bélben és Nagyszaláncon.⁴⁹ Egyes huták – így Hárságy, Hosszúhetény, Bakócza, Lókút és Cseh-bánya – külföldi munkásokkal dolgoztattak, akik Csehszágából, Morvaországból és Ausztriából jöttek,⁵⁰ s olykor megtanították a helyi parasztok fiait az üvegekészítésre.⁵¹

Az üveghuta különféle épületekből állt. A kemencék fölé emelt központi épületet kötő malom, hamuzsírőgető,

44. Veres László: Magyar népi üvegek. Miskolc, 1989. (a továbbiakban: Veres 1989a.) 31–32.

45. Uo. 33–34.; Borsos Béla: A magyar üvegművesség. Budapest, 1974. 49–105.

46. Veres László: A 17–19. századi magyarországi üveghuták tulajdonosai. In: Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 1989. (a továbbiakban Veres 1989b.) 70.

47. Heckenast 1989. 1013.; Németh 1989. 29–30.

48. Veres 1989b. 71.

49. Uo. 76.; QL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 15, 58.; 1787. No. 17. pos. 60.; 1788. No. 82. pos. 17.

50. Veres 1989b. 74.

51. Uo. 76.; Heckenast 1989. 1013.

52. Veres 1989b. 70–71.

53. Kovács 1969. 205.

tani a fát a rossz utakon, melyek állapotára folyton panaszkodnak.⁵⁴ Ezek az ún. „vándorhuták” újabb és újabb települések létrehozását eredményezték. Sajnos minden üveghutánk elpusztult, csak a korábban Ötházhutának nevezett Mátraszentimrén került elő néhány régészeti lelet (7. kép).

Papírmalmaink 1780-as évekbeli manufakturális fejlődéséről éppolyan keveset tudunk, mint az üveghutákéről. A manufaktúra-tabellák adatai alapján talán Murányalja, Kassa, Pécs, Ebedec és Besztercebánya papírmalmi lehetnek manufaktúrák.⁵⁷ Teljes bizonyossággal azonban csak annyit állíthatunk, hogy az ország 108 papírmalma közül 67-et a 18. század második felében alapítottak. A legvirágzóbb időszak az 1780 és 1790 közötti évtized volt, amikor 19 új papírmalom kezdte meg működését.⁵⁸ Bár csak kevés papírmalmot szereltek fel minden modern eszközzel és géppel, mint például a sulyok, a hollandi és a rongyvágo, a technikai és a technológiai fejlődés mégis jelentősnek mondható, de még mindig jóval a nyugat-európai mögött maradt.⁵⁹ Mindent összevéve arra a véleményre hajlok, hogy nem is olyan fontos, hogy a papírmalmokat és az üveghutákat manufaktúráknak nevezzük-e vagy sem. Az igazi feladatunk az, hogy megtaláljuk termelésükben azokat a vonásokat, amelyek különböznek a korábbiaktól, és előkészítik az utat a kapitalista ipar számára.

A papírmalmokban dolgozó munkások száma továbbra is alacsony maradt, csak Murányalján emelkedett 10 fölé 1786-ban.⁶⁰ Nagy szükség lett volna ügyes és szakképzett legényekre, de olyan rossz volt a munkafegyelem, hogy szinte lehetetlennek bizonyult külföldieket alkalmazni.⁶¹ A legények és az inasok mellett más munkások is előfordultak a papírmalmokban. 1785-ben 4 szolga és 2 szolgáló dolgozott Pécsset, Znióváralján pedig 2 rongygyűjtő.⁶²

A papírmalom épülete évszázadokon keresztül alig változott. Fekvését meghatározta a földrajzi környezet, mivel víz mellé kellett telepíteni.⁶³ Az épület kettős feladata is ugyanaz maradt: egyszerre volt munkahely és lakhely a mester és családja, valamint a legények és az inasok számára.⁶⁴ Belső kiképzése az eszközöktől, a gépektől, az alkalmazott technológiától függött, külső képe a kor ízlésvilágát tükrözte.⁶⁵ Az 1780-as években néhány gömöri malomnak és a necpálinak új épületre volt szüksége.⁶⁶ A kamara 1773-ban Diósgyőrben akart új papírmalmot építeni (8. kép). A tervek alapján modern gépekkel és technológiával felszerelt nagy papírmalom lett volna. De a tervek nem valósultak meg, a később felépített malom pedig más lett.⁶⁷ Sajnos semmi sem maradt meg belőle, csak a helye, ahová a jelenlegi gyárat építették.

54. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 58, 79.; 1787. No. 17. pos. 33.; 1788. No. 82. pos. 30.

55. Veres 1989b. 65–66.

56. Kovács 1969. 205–211.

57. Németh 1989. 57.

58. Bogdán 1963. 79.

59. Uo. 45. 52. 67.

60. Németh 1989. 37.; OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 64.

61. OL. C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. pos. 64.; 1788. No. 82. pos. 16, 20.

62. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 57, 65.

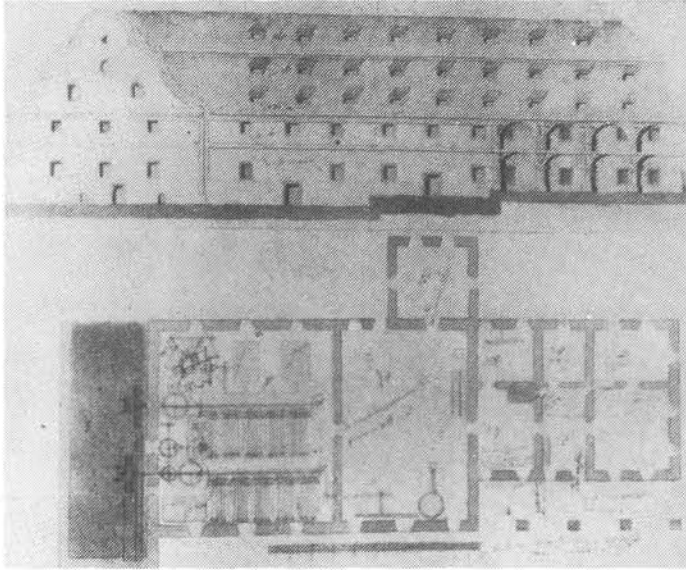
63. Bogdán 1963. 138–139.

64. Uo. 152.

65. Uo. 137.

66. OL. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. pos. 56.; 1787. No. 17. pos. 59.

67. Bogdán 1963. 143.

8. kép. A diósgyőri papírmalom tervrajza, 1773

A négy iparág 1780-as évekbeli állapotának a megadott szempont szerinti vizsgálata a gazdaságtörténet és a környezetformálás területén egyaránt következtetések levonására nyújt lehetőséget. Átfogó képet azonban nem rajzolhatunk, hiszen szükséges források híján nem tanulmányozhattunk minden iparágat. A manufaktúrák, valamint a feudális és kapitalista termelés határán álló műhelyek fejlődése ebben az időszakban több közös vonást is mutat. Számottevően fejlődött a technológia és az üzemek felszereltsége, de ez nem volt általános. A rossz technikai körülmények, a régi módszerek használata, a modern eszközök és gépek hiánya továbbra is jellemző maradt. A munkások száma ugyan nőtt, de a szakmunkás kevés volt, ezért sok külföldi munkást alkalmaztak. Végeredményben ebben az időszakban a magyar ipar jelentős lépést tett a kapitalizmus felé, bár a tárgyalt iparágak a fejlődés különböző fokán álltak. Az 1780-as évek jelentősége mégsem egyedül ebben a tényben rejlik. A konferencia szempontjai azt is felfedték, hogy nemcsak épületek, hanem egész települések keletkeztek, amelyek létüket egyedül a korszak ipari fejlődésének köszönhették. Ám éppen e fejlődés sajátosságaiból következett, hogy az épületek nem voltak mindig megfelelőek, s sokszor rossz állapotban voltak, akárcsak az utak. Így az ipari tájkép hűen tükrözte a 18. század végi magyar ipar állapotát.

ON SOME MANUFACTURES OF HUNGARY IN THE 1780s IN RELATION TO THE INDUSTRIAL LANDSCAPE

According to the general view of historians it was in the 1780s that the industrial revolution really started in England. But in the history of Hungarian industry the 1780s are known as the period when manufactures were most flourishing.

The specific theme of the seventh international conference of TICCIH held in Brussels in 1990 „Technology, organization of labour and the shaping of the industrial landscape” provides a useful aspect for the investigation of the industrial production exceeding feudal level in the 1780s. Unfortunately we can analyze iron metallurgy, textile, paper and glass industry only with the concept of the conference in mind because the archival sources do not contain enough data for the study of leather, chemical, agricultural and minor industries. There are also excellent monographies written only on the history of textile manufactures, iron metallurgy, paper- and glass-making in Hungary.

Investigation of the conditions of the four industries in the 1780s from the given aspect makes it possible to draw conclusions in respect of both the history of economics and the forming of environment. As regards the industrial development of the period certain common features can be observed independent from the fact whether a manufacture or a workshop on the border of feudal and capitalistic production is under discussion. There was a considerable progress in technology and in equipments but it was not overall. Bad technical circumstances, the use of old methods, the want of modern tools and machines were also characteristic. The number of the workers highly increased but skilled workers were missing so foreign workers were employed on a large scale. For all that this period meant a significant step towards the formation of capitalistic industry in Hungary though the industries in question were on different level of development. But the significance of the 1780s does not lie in this fact alone. With the help of the conference it was revealed that not only buildings e. g. the cloth manufacture at Apatin, the filature at Óbuda but also whole settlements came into being e. g. at Ómassa, Hámor, Ótházhuta which owed their existence solely to the industrial development of the age. But it resulted from the characteristics of this development that the buildings were not always suitable or were in poor condition just like roads which were few. So the industrial landscape was a true picture of the state of Hungarian industry at the end of the 18th century.

Györgyi Németh